

Махно хотів убити професора Яворницького // Освіта. — 1992. — 11 листопада; *Абросимова С.* Енциклопедист козаччини // УІЖ. — 2005. — № 4; *Коляда І.* Козацький романтик Д.І. Яворницький // УІЖ. — 2006. — № 1.

12. *Чон В.* Ставлення до махновського руху з боку істориків запорозького козацтва Я.П. Новицького та Д.І. Яворницького // www.mahno.ru.

Надійшла до редколегії 26.10.2007 р.

УДК 372.48

Г.Г. Руденко

Дніпропетровський національний університет

ТВОРЧІ ВЗАЄМОВІДНОСИНИ Д.І. ЯВОРНИЦЬКОГО ТА А.В. ДОБРОВОЛЬСЬКОГО

Розглянуто взаємини Дмитра Івановича Яворницького та Аркадія Вікторовича Добровольського під час досліджень Дніпрогесівської експедиції 1927–1932 рр. Розкрито вплив акад. Д.І. Яворницького на життєвий шлях вченого.

Важливе місце в процесі вивчення археології Степової Наддніпрянщини займає Дніпрогесівська археологічна експедиція 1927–1932 рр., яку очолював Д.І. Яворницький. Серед археологів, що плідно працювали в цей період, на особливу увагу своєю натхненною працею заслуговує старший науковий співробітник — Аркадій Вікторович Добровольський. Майже п'ятдесят років було віддано ним археологічній справі; помітний внесок зроблений вченим у вивчення давнього періоду в історії України, зокрема Степового Подніпров'я та Надпоріжжя. Життю та науковій діяльності А.В. Добровольського присвячено небагато праць. До них належать дисертація та підручник І.Ф. Ковальнової присвячені діяльності та науковим здобуткам Дніпрогесівській археологічній експедиції Наркомпроса УССР 1927–1932 рр. [1, 2], цієї ж теми стосується стаття І.Ф. Ковальнової [3] та стаття київської дослідниці С.Н. Ляшко [4]. М.П. Оленковському належить короткий біогра-

© Г.Г. Руденко, 2007

фічний нарис про А.В. Добровольського [5]. Також, надрукована епістолярна спадщина академіка Д.І. Яворницького серед кореспондентів котрого був А.В. Добровольський. [6].

Народився А.В. Добровольський в 1885 р. на Херсонщині. У 1905 р. закінчив Одеську гімназію з медаллю. Того ж року вступив до фізико-математичного факультету Одеського університету. В 1908–1912 рр. навчався на юридичному факультеті. Студіював археологію під керівництвом Е.Р. Штерна. У проміжок часу між 1914 та 1932 рр. працював науковим співробітником у музеях Одеси, Дніпропетровська, Херсона та Полтави [4, с.].

У 1927 р. А.В. Добровольський отримує від Д.І. Яворницького запрошення до роботи у складі Дніпробудівської археологічної експедиції, яку створено за ініціативою останнього у зв'язку із будівництвом гідроелектростанції та штучного водосховища на Дніпрі. Листування між Яворницьким та Добровольським проливає світло на взаємовідносини не просто двох науковців, а двох яскравих особистостей. У листі до Яворницького Добровольський пише: «Одержав листа від М.Я. Рудинського, в якому він сповіщає мене, що обговоривши з вами, вирішили визвати мене для археологічних робіт на Дніпрельстані. Дуже і дуже вдячний за честь і запрошення...» [6, с. 175]. 1 липня 1927 р. Добровольський від'їжджає в Кічкас. З листування стає можливим простежити з якими проблемами стикається з самого початку робіт А.В. Добровольський: по-перше, це відсутність посвідчення для роботи на Дніпрельстані, без якого важко приступити до виконання свої безпосередніх обов'язків. По-друге, роботи по будівництву Дніпрогес абсолютно не узгоджувалися з археологічними дослідженнями території. Наскільки цей процес був непослідовний знаходимо у звіті Яворницькому за липень 1927 р., де Добровольський зазначає: «Продовжено розкопи могил скіфо-сарматської доби... Цьому могильникові зараз загрожує найбільше руйнування. Зараз грабарі знімають насипи двох великих могил. Остаточо знести вони їх повинні в 3–4 дні. Доводиться дуже уважно слідкувати, бо припинити роботу не можна, але одному слідкувати за кількома десятками грабарів неможливо... До цього ще додаю, що виходити на роботу треба в 5 годин, закінчувати в 20 годин (як грабарі). Роботами Дніпрельстану руйнуються пам'ятники одразу в різних місцях і я не встигаю навіть побувати скрізь, а не те, щоб перевести науковий досвід». Окрім безпосередніх обов'язків Добровольському доводиться боротися за збереження археологічної спадщини: «вороже до нашої справи ставляться грабарі, вони не дивлячись на мої

прохання, не заявляють про знахідки, а іноді, навіть, люди, причетні до адміністрації, беруть до себе знайдені речі. Тому я гадаю, що сюди необхідно приїхати інспектору охорони пам'яток і це питання гостро поставити перед адміністрацією Дніпрельстану». Своєю принциповістю Добровольський нажив собі ворогів, які будуть докладати багато зусиль, щоб відсторонити дослідника від проведення розкопок на терені Дніпрельстану. Третьою серйозною проблемою виступає відсутність помешкання, де б можливо було б «відпочити й підсумувати свою працю» [6, с. 178–180].

Незважаючи на всі перешкоди надзвичайно напружена праця (по 15–16 годин) дає результати. Так, у листі від 2.08.1927 р. зазначено: «Перший могильник зовсім закінчив, в якому розкопав 16 могил. Розвідав ... земельки, що ще невідомі на нашому Півдні й вивчив цілком окрему культуру [мова йде про слов'янські поселення X–XI ст. – Г.Р.]. Зафіксував на мапі всі археологічні знахідки й склав точні плани кожного могильника, селища ... Коли побачимося, зроблю детальну доповідь, зараз навіть не встигаю пакуватися. З вівторка починаю копати неолітичну стацію на скелі «Середній Стіг», яку я після землянок рахую найбільш цінним археологічним пам'ятником ... у нас на Півдні й гадаю, що інвентар з цієї стації буде великим покращенням доісторичної збірки Вашого музею» [6, с. 181]. Про обсяг археологічних досліджень свідчать надходження до колекцій. У листі від 28.08.1927 р. Добровольський зазначає: «... всього мною передано буде 9 ящиків з археологічними речами» [6, с. 182].

Разом з тим протягом всього періоду діяльності експедиції спостерігаються проблеми з фінансуванням наукових робіт: «У зв'язку з відмовленням Вами в грошах, мені довелося їх здобувати... Соромитися перед Всеукраїнською Академією наук (далі – ВУАН) я не можу, одночасно, також, не хочу, щоб і Ви були незадоволені мною... Роботу буде гарно ілюстровано. Шістнадцять таблиць, які містять 8 планів та безліч малюнків, рисунків та перекроїв» [6, с. 185]. У листі мова йде про підготовку Добровольським до друку статті «Звіт про археологічні досліді на території Дніпрельстану року 1927».

На жаль, недостатнє фінансування, дефіцит часу та робітників призводить до того, що науковці вимушені досліджувати територію не повністю. Так, в листі Добровольського до Яворницького ми читаємо: «Стація... дуже велика, але центр її вже виявився і немає рації копати периферію, бо вона дає мало залишків і не характерні. Думаю її закінчити в цьому році й на цьому заспокоїтися» [6, с. 190]. Подібне ми

зустрічаємо і в листі П.А. Козаря до Д.І. Яворницького: «А. Добровольський досліджує Вовчок, ще має там сидіти 2—3 тижні, та воно і не потрібно більше, бо культура цілком виявлена, а витрати кошти лише для збільшення кількості експонатів не варто» [6, с. 251].

Про прискорений темп, в якому змушені були працювати науковці, зокрема Добровольський, свідчить наступний лист від 1928 р.: «Я вже закінчив стацію на Собачках; археологічну мапу околиць с. Кічкаса; додаток до селища XI ст. і Скелю Сагайдачного. Це чотири цілком окремі роботи... Гадаю, що слід було б видрукувати якнайскоріше, бо це матеріал великої ваги для археології України. ...Скільки витрачено часу на обробку Собачок це видно з того, що мені довелося обробити 20 000 знахідок, вибравши їх зі щоденника» [6, с. 192]. Щоб виявити загальну картину, доводиться перш за все обробити матеріал статистичною метою [6, с. 193].

А.В. Добровольський, закоханий у свою справу фахівець, докладає зусиль для підвищення кваліфікації, намагаючись, не просто здобувати артефакти, а й аналізувати їх: «Досліди вимагають з одного боку вдосконалювати власних знань, а з другого викликають питання, що їх можна з'ясувати лише на матеріалах інших музеїв, і в той же час вивчення матеріалів цих музеїв в свою чергу ставить питання, що їх необхідно буде вирішити під час розкопок» [6, с. 200]. Для того, щоб проаналізувати весь накопичений матеріал, учений просить направити його до музеїв України по маршруту: Київ, Полтава, Харків, Ізюм, Одеса для вивчення музейних матеріалів з неоліту. «Без вивчення цих матеріалів стає неможливим обробка здобутого нами матеріалу» — зазначає в листі Добровольський. Для здійснення своєї мети Добровольський звертається з проханням до Яворницького написати клопотання. У звіті Яворницькому за наукову командировку до музеїв України, Добровольський зазначає, що: «роботи під час досліджень Дніпрельстану довелося зосередити майже виключно на дослідженні неолітичних стацій, на які так рясніють береги й острова порожистої частини Дніпра. За три літа досліджені стації: на так званих Середньому Стозі (І і II), на Дурній скелі, на Собачках, на острові Вовчку і на острові Лантухів (Виноградному). Наукові дані, що їх вдалося мені здобути, я використовую в роботі «Неоліт Надпоріжжя», для якої вже збираю й обробляю матеріали [6, с. 203]. У 1928 р. ним було досліджено поселення в урочищі Зелена Забора, яке Добровольський датував часом «верхнього шару Середнього Стогу», тобто фінальним неолітом (в сучасних уявленнях — початком мідної доби — Г.Р.) [8, с. 1—15].

Наскільки була тісна та продуктивна співпраця керівника експедиції з А.В. Добровольським свідчать листи, в яких ми знаходимо не лише звіти, а й наукові розмірковування однодумців: «Кам'яні спорудження..., цікаві тим, що вони відносяться до мідно-бронзової доби і є культурними залишками землеробського населення...» [6., с. 186]. У інших листах знаходимо: «Дурна скеля виявила цілу окрему ступінь, надзвичайну цінну в первісних культурах нашого півдня» [6, с. 188]. У одному з листів Добровольський скаржиться, що зустрічаються стації, де всі шари порушені, що ускладнює датування артефактів [6, с. 189]. З листування з Яворницьким бачимо, що Добровольський намагається узагальнити весь накопичений раніше матеріал і виділити особливі «південно-українські риси» та встановити хронологію неоліту.

Коли, буде потрібна характеристика роботи А.В. Добровольського, Д.І. Яворницьким буде надана найвища оцінка його діяльності: «він проявив себе як добрий знавець своєї справи і невтомний трудівник, роботи якого зажди були на висоті» [3, с. 7].

Робота в експедиції надзвичайно важлива й, одночасно, важка для Добровольського. В листах ми читаємо про тяжкі умови життя вченого: «Я весь хворію на фурункульоз... Лікар сказав, що вони від малокровія і перевтоми...» [6, с. 213]. «Виснажливість і особливі приступи ревматичних болів у лівому коліні примусили думати про те, щоб залишити експедицію..., але вирішив залишитися...» [6, с. 215]. У виступі на вченій раді А.В. Добровольський зазначав: «Умови праці в експедиції: 16–18 годин на добу при неймовірній дорожнечі в наполовину покинутих селах на території, яка буде затоплена Дніпробудом, де залишилося лише 10% населення... важкі. Продукти для існування доводиться доставляти за 20–25 верств з Кічкасу та Запорожжя, що збільшує їх і без того високі ціни» [1, с. 62]. Крім того, додатковим обов'язком для наукових співробітників буде проведення роз'яснювальної роботи серед населення.

На завершальному етапі робіт експедиції (1931–1932 рр.) значно загострилися соціальні протиріччя на селі, що негативно відбилася на забезпеченні експедиції найманими робітниками, які направлялися через сільські ради та Інспектури праці міст Запоріжжя та Дніпропетровська. При зарахуванні робітників дотримувався класовий принцип: в першу чергу приймалися члени спілки батраків та КНС (комітет незаможних селян) [1, с. 3]. Починаються переслідування Добровольського за сміхотворними звинуваченнями («пиячення з куркулями», «використання праці найманих робітників в особистих потребах») Яворницький, як ми бачимо з листів Добровольського, «широ та відкрито відстоює

його правоту» та наполягає, щоб Добровольського повернули до експедиції. Для цього, навіть, Дмитру Івановичу доводиться відвідати тогочасну столицю — Харків. Завдяки його зусиллям, Добровольський продовжує працювати в Дніпрогесівській експедиції.

За підтримки Д.І. Яворницького вчений переходить до Дніпропетровського історико-археологічного музею. М.Н. Оленковський помилково називає дату переходу — 1932 р. [5, с. 84]. З листування з Яворницьким ми можемо зробити висновок, що це відбувається пізніше: «Дуже Вам вдячний за те, що Ви потурбувалися за мене і що, нарешті, я зможу працювати в Вашому музеї. Я прошу Вас зарахувати мене науковим робітником Вашого музею з 1.ІІ.1933 р. Приїду числа 25.ІІ, бо треба здати довідки по Полтавському музею» [6 с. 228]. А.А. Ситник зазначає, що «під час розгрому музею [колишній] співробітник [Дніпрогесівської експедиції] А.В.Добровольський намагався втекти додому до Херсону, але був схоплений НКВД» [9, с. 158]. На жаль, ми не можемо підтвердити чи спростувати цей факт за відсутністю достовірних джерел.

У 1932 р. А.В. Добровольський був зарахований старшим науковим співробітником в штат секції історії матеріальної культури ВУАН. У наступні роки він був учасником та керівником багатьох археологічних експедицій в степовій смузі України, брав участь у другій Дніпрогесівській експедиції 1945—1947 рр. З 1954 р. А.В. Добровольський очолив відділ первісної археології Інституту археології АН УРСР, читав курс археології на історичному факультеті Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка [5, с. 18].

Помер А.В. Добровольський у 1956 р. [6, с. 802].

Серед численних відкриттів А.В. Добровольського особливе місце належить по праву пам'яткам, дослідженим вченим під час роботи у складі Дніпрогесівської експедиції 1927—1932 рр. Своїми відкриттями в порожистій частині Дніпра Добровольський розпочав систематичне вивчення неоліту та енеоліту. Хоча експедицією досліджувалися не тільки первісні поселення, так, в звіті за 1927 р. Добровольський зазначав, що зустрічається «надзвичайна кількість решток матеріальної культури... починаючи від неоліту, й закінчуючи останніми часами...», але основна увага А.В. Добровольського була приділена археології Стародавнього періоду. Безперечно, під час дослідження пам'яток були досягнуті позитивні результати, завдяки котрим зроблений якісний крок вперед. Ним були досліджені неолітичні стоянки та могильники на дніпровських островах Середній Стог, Вовчок, Виноградний, Ігрені (8),

Кодачок, Голодаєв, в урочищах Собачки, Гадюча балка, Полтавка [1]. Своєрідним підсумком для Добровольського виступає дисертаційна робота «Неоліт Надпорожжя», в якій вченим була запропонована тричленна схема розвитку одноетнічної, автохтонної неолітичної культури «Дніпрових порогів». Автор виділяє ранній – собачківський розвинутий, типу Середнього Стогу I, та пізній, типу Середнього Стогу II, етапи [1]. Подальші дослідження неоліту доведуть, що ця схема дещо спрощена. В наступному будуть виділені В.Н. Даниленко «сурсько-дніпровська» та «азово-дніпровська», Д.Я. Телегіним «дніпро-донецька» культури, в тому числі перехідні до доби енеоліту і т.д. [1, с. 171–172].

З ім'ям А.В. Добровольського пов'язано, також, відкриття перших у Надпоріжжі палеолітичних місцезнаходжень та стоянок, серед яких перша за часом відкриття – 1932 р. – Кодацька стоянка мустьєрської доби раннього палеоліту. У листі до Д.І. Яворницького, він повідомляє про свої знахідки, які правильно датував 200–120 тис. років тому [10, с. 1].

Значний внесок зроблений А.В. Добровольським у дослідження пам'яток бронзової доби Надпоріжжя, а також скіфо-сарматського часу, ранніх слов'ян та часу Давньої Русі. Все вищенаведене дозволяє надати найвищу оцінку самовідданий праці та науковому внеску Аркадія Вікторовича Добровольського – талановитого археолога, вірного соратника та друга Д.І. Яворницького.

Бібліографічні посилання

1. *Ковалева И.Ф.* Днепровгэсовская экспедиция Наркомпроса УССР, 1927–1932 годы. – Д., 1971.
2. *Ковалева И.Ф.* Очерки древнейшей истории племен Степной Украины (по материалам Днепровгэсовской экспедиции НК Проса УССР 1927–1932 гг.). – Д., 1980.
3. *Ковальова І.Ф.* До ювілею Дніпрогесівської археологічної експедиції 1927–1933 рр. // Проблеми Археології Подніпров'я. – 2003. – С. 4–13.
4. *Ляшко С.Н.* Днепровгэсовская археологическая экспедиция 1927–1932 и ее роль в развитии Отечественной археологической науки. // Проблеми Археології Подніпров'я. – 2003. – С. 14–37.
5. *Оленковський М.П.* Наукове безсмертя, створене власноруч (до 120-річчя Аркадія Вікторовича Добровольського) // Археологія. – 2006. – № 1. С. 82–84.
6. Епістолярна спадщина академіка Д.І.Яворницького. Випуск 1., Листи вчених до Д.І. Яворницького / Упорядник: С.В. Абросимова, А.І. Перкова, О.В. Піщик, Н.Г. Чередник. – Д., 1997.

7. Звіт про археологічні дослідження на території Дніпрельстану року 1927 р. // Збірник ДКІАМ. — Д., 1929. — Т.1.

8. *Добровольський А.В.* Підвищення острівного характеру проти «Зеленої Забори». Науковий архів ІА НАНУ України. — Ф.18, спр. 50, С. 1—15.

9. *Ситник А.А.* Слово про «Запорозького характерника» // Репресоване краєзнавство (20—30-і роки). «Рідний край» К., 1991., — С. 154—161.

10. Науковий архів ІА НАНУ. — Ф. 18, спр. 141, арк. 1.

Надійшла до редколегії 12.05.2007 р.